

Rəşad İLYASOV

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi

Analitika şöbəsinin müdiri, fəlsəfə doktoru

Yeni dövr Qərb fəlsəfəsində tolerantlıq və multikulturalizm

Antik dövrdən üzü-bəri mədəni olmaq əxlaqlı olmağa, siyasi varlıq olmağa bərabər tutulub. Aristotel "Nikomax etikası" əsərində yazırdı ki, "özünə münasibətdə fəzilətli davrananlar" yox, "başqalarına münasibətdə fəzilətli davrananlar" daha düzgün hərəkət etmiş olurlar.

Digər tərəfdən, qeyd olunmalıdır ki, orta əsr Qərb cəmiyyətində üçlü sinif anlayışı mövcud idi: dua edənlər (oratores), savaşıqlar (bellatores) və işçilər (laboratores).

Multikulturalizmin tolerantlıq məfhumu ilə birbaşa əlaqəsi var. Tolerantlıq multikulturalizmin, o cümlədən, bütün bəşəri münasibətlərin əsasında duran etik əsaslardan biridir. "Tolerantlıq" latın mənşəli söz olub, dilimizə "dözümlülük" kimi tərcümə edilir. Bu terminin mənasını ifadə etmək üçün "təmkinlilik", "səbirlilik", "qarşılıqlı hörmət", "ehtiram" kimi sinonim sözlərdən də istifadə oluna bilər. Laruss lüğətinə görə, "tolerance" sözü leksikona ilk dəfə 1361-ci ildə daxil olub. "Toleration" anlayışının yaranması isə XVI əsrə təsadüf edir.

Orta əsrlər Qərb dünyasında baş verən din savaşları, XVII əsrdə bağlanan Vestfaliya sülhündən sonra ortaya çıxan millət-dövlət anlayışı, fəlsəfə tarixində Rene Dekartla başlanan modernizm, o cümlədən, ictimai sferada modernləşmə təmayülləri tolerantlıq anlayışının, multikultural tendensiyanın da geniş yayılmasına səbəb oldu. 1562-ci ildə katolik fransız kralı tərəfindən protestantlara ölkədə qalma icazəsi verilməsi məqsədilə "tolerer" sözündən istifadə olundu. XX əsrin məşhur alman filosofu Yurgen Habermasın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu məfhumun işlədilməsi tarixi XVI-XVII əsrlərə gedib çıxır. Ona görə ki, həmin dövrdə katoliklər və kalvinistlər bir-birlərinə nifrət edirdilər. Səksən ilin savaşları sadəcə İspaniyaya qarşı üsyan deyildi, eyni zamanda, ortodoks kalvinistlərin katoliklərə qarşı apardıqları bir "cihad" idi.

Yeni dövr filosoflarından Con Lokk (1632-1704), Con Stüart Mill (1806-1873), Pyer Beyl (1647-1706), Volter (1694-1778) və başqaları tolerantlıq

ideyasının inkişafına böyük töhfələr veriblər. İngilis filosofu və təbii hüquq nəzəriyyəsinin banisi Con Lokk "Tolerantlıq haqqında məktub" adlı traktatında xristian din qarşılaşmalarını bəzən dözümçülük göstərməyi və aralarındakı qarşıdurmanı tolerantlıq hissiylə əvəz etməyi əşlirirdi.

Liberal düşüncə maarifçilik dövründən (XVII əsr) etibarən fərd və cəmiyyətin formalaşmasını izah edən əsas cəryanlardan biri kimi qəbul olunur. Klassik liberalizmə təbii hüquqlar, pragmatizm, iqtisadi liberalizm, sosial darvinizm kimi məhəfumlardır. Yeni dövr fəlsəfə tarixində Con Stüart Mill müxtəliflik və fərdi azadlıq məsələlərini özündə təkidlə durduğuna görə liberalizmin mühüm simalarından sayılır. O, ictimai sferədə liberalizmin labüdlüyünü düşüncə sisteminin əsası kimi götürürdü. Con Stüart Mill liberalizmin sütunu olaraq tolerantlığı təqdim edirdi. Onun fikrincə, tolerantlıq azadlıq və müxtəliflikdən daha geniş məhəfumdur, həm də onların varlığına zəmanət verir. Filosof mühüm əsərlərindən olan "Azadlığa dair" traktatında bu haqda geniş danışıq. Con Lokkdan fərqli olaraq, Con Stüart Mill tolerantlığı yalnız dini dözümçülük kontekstində yox, bir çox aspektdən dəyərləndirir. Onun tolerantlıq anlayışı iki təmələ istinad edir: birincisi "insan təbiətini müxtəlifliyi və onun özünü bu müxtəliflik içində inkişaf etdirə biləcəyinə inam"dır; ikincisi isə "fərdi azadlıq inancı"dır. Mill insanı canlı bir varlıq kimi təbii güc hesabına sağlamlıq üzərində inkişaf edən və böyüməyə can atan ağaca bənzədir. Hər insan bu kontekstdə fərqli qabiliyyətlərə malikdir və insanları eyni şərtlərə məhkum etmək doğru deyil. Odur ki, fərd inkişaf etmək üçün azad olmalıdır. Bu mənada Con Stüart Mill fərqliliyi, müxtəlifliyi, o cümlədən, multikulturallığı zənginlik kimi qiymətləndirir, həqiqətin ancaq fikirlərin azad planlaşdırılmasına ortaya çıxma biləcəyini vurğulayır. O, fərdiyyətçiliyi və fərdin azadlığını daha çox önə çıxarmaqla bərabər insanın ictimai yönünü də inkar etmir. Con Stüart Millə görə, insan yalnız öz fərdiyyətini aid məsələlərlə məşğul olan eqoist varlıq deyil. İnsan, Aristotelin də dediyi kimi, ictimai varlıqdır.

Maarifçilik əsri kainat, cəmiyyət və insan təbiəti ilə bağlı bütün suallara veriləcək cavabların universal və rəsonal şəkildə ifadə ediləməsinin vacibliyini təsbit etdi. Əsasını Lokkun qoyduğu təbii hüquq anlayışı fərdin haqlarından yola çıxaraq, cəmiyyəti fərdlər üçün qurulmuş struktur kimi qəbul edir. Bu baxış XVII əsrin sonlarından etibarən Qərbi düşüncə tərzinə hakim oldu. XVIII əsrin ortalarından bu yana insanlar arasında ki fərdi müxtəlifliklərin əxlaqi məzmun daşıdığı, bu səbəblə də hər kəsin öz həyatını başqasına həssəd aparmadan yaşamağı olduğu inancı daha da möhkəmləndi. Sonraları bu xətt bir az da inkişaf edərək, böyük alman sosioloqu Maks Veberin təmsilində protestant əxlaqına söykənən təmənnəsiz əməyin, sət nizam-intizamın, fanatikcəsinə işgüzarlığın yeni bir ibadət forması olduğu fikrinə gətirib çıxardı.

Tolerantlığın liberal interpretasiyası XVII əsrdə dini azadlığa bağlı mövzularla əlaqədar, xüsusilə də Lokkun fəaliyyəti sayəsində ortaya çıxıb. Ancaq bu sahədə onunla yanaşı Hobbsun, Volterin, Millin gördüyü işlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dediyimiz kimi, Con Stüart Mill tolerantlıq məfhumunun əxlaqi mənada azadlıq və müxtəliflikdən öncə gəldiyini vurğulayır. Con Lokkdan etibarən müfəkkirlər arasında liberalizmin əxlaqi sütunu sayılan tolerantlığa dair ortaq baxışlar vardı. Çünki müxtəlif həyat tərzii və düşüncələri olan fərdlərin müştərkə ictimai struktur daxilində birgə yaşamağını təmin etmənin əxlaqi formulu yalnız tolerantlıqdır. Təşkilatlanma azadlığını inkişaf etdirən və beləliklə, azadlıq məfkurəsini mühafizə edən bir cəmiyyət tolerant cəmiyyətdir.

XVIII əsrdə maarifçi fəlsəfənin nəhənglərindən biri də fransız ədəbi Volter idi. O, "Fəlsəfi məktublar", "Fəlsəfi lüğəti" kimi traktatlarında tolerantlıq mövzusu üzərində ətraflı dayanıb. Volter üçün tolerantlıq bir tərəfdən bütün demokrati azadlıqların əsası, digər tərəfdən isə əxlaqın qızıl qaydasına riayət etmənin noticəsidir: "Özünü rəva bilmədiyini başqalarına da rəva görmə". Bununla yanaşı, o, insanın təbiətə zəif və günahə meylli olduğunu nəzərə alaraq, insanların bu cəhətlərinə də tolerant yanaşılmasının vacibliyini vurğulayır. Volterə görə, tolerantlıq "təbii" qanundur.

Multikulturalizm ideyasının yeni dövr fəlsəfəsinə bağlılığını anlamaq baxımından ingilis filosofu Tomas Hobbsun (1588-1679) da görüşləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Hobbs liberalizm kontekstində müxtəlif fərdlərin ehtiyac və tələbləri arasında qəçilməz rəqəbat olduğunu iddia edir. Filosofa görə, insan təbiətinə uyğun olaraq özünü idarə etmək qabiliyyətinə sahibdir, onun əlindən alınması mümkün olmayan hüquq və azadlıqlar var. Hobbs bütün bu fərdi xüsusiyyətlərin dövlət tərəfindən mühafizə olunmasının vacibliyini bəyan edir. Ümumilikdə götürsək, əksər klassik liberal müfəkkirlərin fikrinə görə, insan təbiəti etibarilə dövlətsiz əyaqda qala bilməz.

Yeni dövr fəlsəfəsinin multikulturalizm baxımından maraq doğuran ən mühüm məqamlardan biri də insanları birgə yaşayışını şərtləndirən amillərdir. Bu zaman daha çox ictimai müqavilə (social contract) anlayışına istinad olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, birgə yaşayışın əsasını rəsonal-konvensional müqavilə təşkil edir. Müxtəlif konfessiya və etnosların, fərqli mədəniyyətlərin konvensional həyat tərzii bunlarla tənzimlənir. Digər tərəfdən, Lokk da, Hobbs da siyasi iqtidardan ictimai düşüncədən öncə gəldiyini və bunun yeni dövr fəlsəfəsinə müəyyənlaşdırən amillərdən biri olduğunu vurğulayır. Təsədüfi deyil ki, həm orta əsrlər, həm də yeni dövr Qərbi dünyasında baş verən din və məzhəb savaqlarının ortadan qaldırılması üçün "kimin bəlgəsinə yaşayarsan, onun dinini qəbul edirəm" (cuis regio, eius religio) prinsipinin əsas götürülməsi səbəbilə dini azadlıq siyasi iqtidar vasitəsilə müəyyənlaşdırılmış oldu. Yəni orta əsr insanının düşüncəsinə hakim olan Tanrı və kilisə anlayışının yerini dövlət tutmağa başladı. 1651-ci ildə qələmə aldığı "Leviafan" adlı məşhur əsərində Hobbs varlıq aləminə iki qismə böldür: Tanrı tərəfindən yaradılan təbiət və bunun insan tərəfindən təqdim edilən forması olan "Commonwealth" (birlik) "State" (dövlət) və "Civitas"dan (vətəndaş) ibarətdir. Bu cür təqdim edilmiş fərdlərdən cəmiyyət, sonra isə dövlət meydana gəlir. Dövlətin təməlini onun suverenliyi təşkil edir.

"İctimai müqavilə" adlı traktatında fərdiyyətçiliyi dair məsələlərin üzərində duran Jan Jak Russo (1712-1778) fərdlərin təbii və labüdə azadlığa malik

olduğunu təsdiq edir. Eyni zamanda, əksəriyyətin, yaxud hamının istəyi ilə idarə olunan dövlətin insanları, fərdləri azad yaşatmaq üçün geniş səlahiyyətlərə malik olacağını vurğulayır. Russo fərdin şəxsi istək və maraqlarını cəmiyyətin digər üzvlərinə bəslənən ehtiramla uzlaşdırmağa çalışır, belə bir konsepsiyanın hamı üçün faydalı olacağını düşünürdü.

Maarifçilik dövrünün mütəfəkkirləri insana universal baxışla yanaşı, onu hər hansı konkret bir mədəniyyətə mənsub fərd kimi də qəbul edirdilər. Kartezian fəlsəfəsinin tənqidçisi Janbatista Vikoya (XVIII əsr) görə, təbiət, yəni fenomenlər dünyasından fərqli olaraq, tarix və mədəniyyəti insanlar yaradır. Vikodan sonra Monteskyö və Herder bu düşüncələri inkişaf etdirdilər. Məhz Herder XVIII əsrdə ilk dəfə mədəniyyət terminini ortaya atdı. Herderə görə, insan özü özünü var edir və həyatını yaxşı bildiyi situasiyaya uyğun olaraq özü qurur.

Yeri gəlmişkən bunu da vurğulayaq ki, klassik liberalizmə mənsub mütəfəkkirlər kəlləliyi, elitarizmi, patriarxallığı, müstəmləkəçiliyi və orta siniflərin siyasi hakimiyyətini müdafiə edirdilər.

Beləliklə, yeni dövr fəlsəfəsinin təmsilçiləri, o cümlədən, maarifçi filosof və yazıçılar multikultural ideyaları həm fərdin öz həyatı, həm də ictimai sfera üçün mühüm ideoloji təməl sayıblar. İnsanların birgə yaşaması baxımından ən vacib şərtin tolerantlıq olduğunu istər antik dövrə, istər orta əsrlərə, istərsə də yeni dövrə aid bütün progressiv fəlsəfi cərəyanlar və filosoflar yekdilliklə qəbul edirlər. Fəlsəfə tarixinin yeni mərhələsində isə mədəniyyətlərarası münasibətlər, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı inteqrasiyası, nəhayət, çoxmədəniyyətlik anlayışının əsasları ciddi şəkildə tədqiq olunmağa başlandı. Bütün bunlar XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq multikulturalizm anlayışı və tendensiyasının, "multikultural vətəndaşlıq", "konstitusional vətəndaşlıq" kimi məfhumların aparıcı siyasi-fəlsəfi platformalara çıxması ilə nəticələndi.